

1174
MEYBOOM, H. u.
1898
p. 455-488

DE SPREUKEN VAN SEXTUS.

Schrijvende tegen Celsus brengt Origenes ergens in herinnering een *χαριεστάτη γνώμη*, waarvan hij beweert, dat *οἱ πολλοὶ τῶν χριστιανῶν* haar weten te vinden *ἐν ταῖς Σέκστου γνώμασι*¹⁾. Bedoelde spreuk houdt in, dat het nuttigen van vleeschspijzen wel niet volstrekt verkeerd, maar toch weinig aanbevelenswaardig is. Elders haalt hij een woord met ascetische strekking, dat aan Matth. 18:8, 9 herinnert, aan met de verzekering: *Φησὶ δὲ Σέξτος ἐν ταῖς γνώμασι βιβλίῳ φερομένῳ παρὰ πολλοῖς ὡς δοκίμῳ*, en straks een soortgelijk als te lezen *ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ*²⁾. Het boek, waaruit hij citeert, genoot dus bij zijn christelijke lezers zekere vermaardheid en was mede door hem zelf niet zonder vrucht gebruikt. Aangaande den persoon des schrijvers evenwel laat hij zich niet nader uit.

Evenmin doen dit christelijke schrijvers vóór hem.

Daarentegen zijn lateren overvloediger in hun mededeelingen, maar, gelijk zoo menigmaal in dergelijke gevallen, hunne ont-hullingen zijn meer geschikt om ons in de duisternis te brengen, dan in het licht.

Aangezocht om voor een heilbegeerige lezeres een gemakkelijik te verteren en tegelijik stichtelijik geschrift op te stellen — *ubi neque laboraret in intellegendo et tamen proficeret in legendo* — meende Rufinus niet beter te kunnen doen dan Sextus in het latijn te vertalen. Tot nadere toelichting laat hij op de mededeeling van dat plan volgen: „*quem Sextum ipsum esse tradunt, qui apud vos, id est in urbe Roma, Xystus vocatur, episcopi et martyris gloria decoratus.*” Het boek zelf omschrijft hij als zoo beknopt, dat ieder vers zinrijik is op zich

1) c. Cels. VIII 30.

2) In Matth. 19:3.

zelf, zoo pittig, dat een enkele spreuk tot heiliging van een geheel leven kan volstaan, zoo helder, dat het aan elk voorwendsel tot misverstand ontbreekt. Hij zou willen, dat het van zijn lezeres zoo onafscheidelijk werd als de ring aan hare hand, die niet afgelegd wordt dan om een plaats te erlangen onder de hoogst te waardeeren schatten. Na bijvoeging van eenige nuttige lessen van een vromen vader aan zijn zoon, meent hij aan het geheel den naam van *Anulus* of *Enchiridion* te mogen geven ¹⁾).

Zoo had dan de overlevering de onder christenen in omloop zijnde en met voorliefde gebruikte spreukverzameling, die op naam van zekeren Sextus ²⁾ stond, in verband gebracht met den romeinschen bisschop Xystus, omstreeks het jaar 125 ³⁾, op zijn beurt misschien weer verward met Sixtus II, die in 256 als martelaar viel ⁴⁾.

Rufinus kon tegen zulk een vereenzelviging of verwisseling geen bezwaren hebben, maar zij was weinig naar den smaak van mannen met fijnere dogmatische voelhorens dan de zijne, levende in den tijd der Origenistische of Pelagiaansche twisten, en dat te minder, naarmate misschien het veel gelezen en gecopieerd geschrift van de wisseling der kerkelijke leeringen meer den invloed ondervonden had. Hiëronymus althans neemt het hem zeer kwalijk en geeft tot driemaal toe aan zijn verontwaardiging lucht, in een toon, waaraan van de oude vriendschap tusschen de beide mannen niets meer te bespeuren is. „*Miserabilis grunnus*” heet Rufinus bij hem ergens, als vertaler van „*Sexti Pythagorici sententiae*,” omdat hij die dwaselijk op naam van den martelaar Xystus stelde, „*non considerans in toto volumine, quod in duas partes frustra divisit, Christi nomen et apostolorum omnino reticere*.” Wat breeder geformuleerd luidt de aanklacht tegen de Spreuken bij herhaling: „*Nulla Christi, nulla Spiritus sancti, nulla Dei patris,*

nulla patriarcharum, prophetarum et apostolorum fit mentio.” Niets christelijks vond Hiëronymus in de gansche spreukverzameling. Mocht de auteur al een „*homo gentilissimus*” heeten en zijn werk „*multa de perfectione*” bevatten, wat hij schreef was niettemin „*juxta dogma Pythagoricorum, qui hominem exaequant Deo*.” Aan zulk een werk ingang te verschaffen onder den naam van een christelijken martelaar stond gelijk met christenen te laten drinken „*de aureo calice Babylonis*” ¹⁾).

Maakt deze polemiek reeds den indruk van meer door antipathie tegen Rufinus dan door gegronde reden tot bestrijding van de spreukverzameling in quaestie te zijn ingegeven, ook Augustinus kwam tusschen zijn waardeering van het populair geschrift en zijn afkeer van de ketterij in den knel. Pelagius toch placht van deze spreuken van Sextus een dankbaar gebruik te maken. Augustinus zag geen kans hem dit wapen uit de hand te slaan zoolang hij zich gebonden voelde aan de overlevering, die van Xystus den bisschop en martelaar sprak. Hoogstens kon hij met zijn tegenstander treden in exegetisch debat ²⁾. Het moet hem dus aangenaam geweest zijn later te kunnen verklaren: „*Verba quaedam quae velut Sixti Romani episcopi et martyris Pelagius posuit ita defendi, tanquam revera ejusdem Sixti essent, id enim putaveram, sed postea legi philosophi esse, non Xysti christiani*” ³⁾. Weer later zal Isidorus Hispalensis zich op het voorbeeld van Augustinus beroepen, als hij de spreukverzameling bij rechtzinnige christenen ten gebruike aanbeveelt, onder voorwaarde dat zij zich wachten voor wat „*haeretici contra ecclesiasticam fidem opusculo inseruerunt*” ⁴⁾. Zooveel inschikkelijkheid betoont hij, schoon wetende van lieden — misschien dacht hij aan het decretum Gelasii ⁵⁾ — die het werk „*ab haeticis, non a Xysto*” geschreven achtten.

Een boek, dat gedurende zooveel eeuwen lectuur verschaft heeft aan heilbegeerige christenen en zoo bij herhaling de aandacht trok van beroemde kerkvaders, mag zeker aanspraak maken op de belangstelling van theologen. Daar komt bij, dat

1) Rufini Prologus.

2) Over het hoofd der zoogenaamde Sextiers, waarmede o. a. *M. Ott* (Charakter und Ursprung der Sprüche des Philosophen Sextius, Programm des Gymnasiums in Rottweil, 1861—63) dezen Sextus vereenzelvigd heeft, zie *Zeller*, Phil. der Griechen III 1 S. 675 ff.

3) *Lipsius*, Chronologie der Röm. Bischöfe S. 190.

4) v. *Ryssel*, Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895 S. 619.

1) adv. Jovinianum I in fine; in Ezech. VI 18; in Jerem. IV 22; epist. ad Ctesiphontem.

2) de natura et gratia c. 64 (77).

3) *Retract.* I II c. 42.

4) de vir. ill. 1.

5) VII 24.

op het gebied van zijn geschiedenis in de laatste jaren ontdekkingen gedaan zijn, waarvan zoover ik weet ons vaderland, althans de theologische wereld in ons vaderland, nog geen kennis genomen heeft. Ook zonder rechtstreeks nieuw licht te ontsteken, 't welk philologen zich kunnen ten nutte maken, doe ik dus zeker geen overbodig werk, wanneer ik de lezers van dit tijdschrift eenigermate tracht te oriënteren in de Sextus-litteratuur, daaronder verstaande zoowel de spreuken zelve als wat daarover onder deskundigen verhandeld is. Ik begin met ter inleiding het een en ander in herinnering te brengen over de gnomologie in het algemeen.

Niet de Israëlieten alleen konden zich beroemen van hunne wijzen woorden te bezitten, die „gelijk prikkelen en gelijk nagelen diep ingeslagen” waren in de volksoverlevering; niet de eerste christenen alleen hadden met hen te beschikken over reeksen kernspreuken, waarmede zij hoofdstukken als de Bergrede of als de paraenetische gedeelten hunner brieven konden samenstellen, geheel de klassieke wereld, de Romeinsche zoowel als de Grieksche, was van kort geformuleerde zedelessen vol. Van het γυνῶσι σεχυτὸν in het aloude Delphi tot diep in de middeleeuwen vloeiden ze als een breede stroom. Verzamelingen van ἀποφθέγματα en γυνῶμαι, van proverbia en sententiae van allerlei aard zagen het licht. Men behoeft slechts de handboeken over litteratuur-geschiedenis, een Teuffel voor de Romeinsche, een Christ en een Krumbacher voor de vroegere en de latere Grieksche, te raadplegen en men vindt titels in menigte vermeld. Van *Sententiae Varronis* en *Pubilii Syri* spreekt Teuffel ¹⁾. De eersten noemt hij ten getale van 160, de laatsten van 700, nog overig van 1000. Christ somt verschillende anthologieën en „Sentenzensammlungen” op, waaronder op naam van Plutarchus, Favorinus, Democritus, Isocrates, Epictetus. Die van Johannes Stobaeus heet niet weinig bevat te hebben, dat „älteren Sammlungen entnommen” was. Johannes Damascenus zal voor zijn *Parallela* „ausser Stobaios noch manche inzwischen verloren gegangene Sammlung benutzt” hebben ²⁾. Daarmee zijn

wij reeds gekomen tot in de tiende eeuw. Tusschen beide 't laatst genoemde mannen noemt Krumbacher nog Maximus, omstreeks 645, en hij laat er op volgen Antonius, naar zijn werk bijgenaamd Melissa. Voorts Johannes Georgides, Macarius, Michael Apostolius ³⁾. De lijst is met namen van ondergeschikte beteekenis aan te vullen. Wel zijn niet al de hier bedoelde verzamelingen met *Spreuken* of *Prediker* op ééne lijn te stellen. Behalve zedelessen of lessen van levenswijsheid werden ook citaten van anderen aard bijeengelezen, verklaringen van geleerden, ontboezemingen van mannen van name, kwinkslagen, soms ook „facetiae vel potius ineptiae”. De grenzen zijn op dit gebied niet gemakkelijk te trekken. Het vluchtig beeld werd hier slechts ontworpen om te dienen als achtergrond of als omlijsting, waartegen de spreukverzameling van Sextus te levendiger kan uitkomen.

De belangstelling in deze verzameling is sinds de dagen van Augustinus of Isidorus niet verdwenen. Toen de Bonnsche hoogleeraar Gildemeister er in 1873 een uitgave van bezorgde, kon hij tusschen de jaren 1502 en 1860 niet minder dan 28 edities opsommen, die aan de zijne voorafgingen en waarvan hij de helft in eigen persoon bij zijn voorbereidende studiën raadpleegde ²⁾. Die allen golden de vertaling van Rufinus. Maar behalve deze Latijnsche redactie, in minstens 14 handschriften uit de 7de en volgende eeuwen tot ons gekomen, zijn er ook nog een paar Syrische, een meer beknopte en een breedere, afkomstig uit de 5de of 6de eeuw onzer jaartelling ³⁾, in ruim 20 manuscripten bewaard. Zij werden voor de geleerde wereld toegankelijk gemaakt door een uitgave van Lagarde, in zijn *Analecta Syriaca*. Die uitgave dagteekent van 1858 en kon dus mede door Gildemeister worden gebruikt. Zoo waren er in den loop der eeuwen heel wat krachten aan de Sententiën van Sextus gewijd en het was slechts de opflikkering eener traditioneele belangstelling, toen in de laatste decennien de eene geleerde na de andere er zich mee bezighield.

Groote verdiensten heeft in dezen de reeds genoemde Joann-

1) Gesch. der Röm. Litt. 1882, S. 283, 408 f.

2) Gesch. der Gr. Litt. bis auf die Zeit Justinians, 1890, S. 707 f.

1) Gesch. d. Byz. Litt. 1891, S. 289 f.

2) Sexti sententiarum recensione Latinae, Graecae, Syriacae, p. I l s.

3) v. Ryssel, Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895, S. 626 ff.

nes Gildemeister. Als man van exacte wetenschap toog hij aan het werk. Met de grootste nauwkeurigheid vergeleek hij de Latijnsche handschriften, die hij een voor een opsomt en beschrijft. Ook wat Lagarde ontdekte en voorts wat clarissimus Wright in zijn *Catal. of Syr. Mss. in the Br. Mus. vol. II*, 1871 van verdere Syrische recensies te vertellen weet, deelt hij mee. De Latijnsche vertaling der Syrische redactiën nam hij als tegenhanger van Rufinus' lezingen aan den voet der bladzijden ter aanvulling en ter vergelijking op. En ook wat hij aan Grieksche teksten vermoocht machtig te worden. In een brief van Porphyrius aan Marcellus bij Stobaeus, bij Jamblichus en Hiërocles, bij Maximus, Antonius, Johannes Damascenus, Georgides en dergelijke auteurs, bij Origenes en Clemens Alexandrinus, in zekere γνῶμῃ σοφῶν, door Boissonade uitgegeven, vond hij hetzij op den eigen naam van Sextus gestelde, hetzij aan Pythagoras of anderen toegeschreven, hetzij anoniem gehouden spreuken, die overeenkwamen met wat bij Rufinus te lezen stond. Deze allen zocht hij zorgvuldig bijeen en nam ze ter behoorlijker plaatse als parallelen van de Latijnsche vertalingen op. Zoo kon hij op zijn titel naar waarheid verklaren: „recensiones Latinam, Graecam, Syriacas conjunctim exhibuit.”

Een dergelijke uitgave moest weer nieuwe belangstelling wekken. Door haar geïnspireerd gaf J. R. Tobler den *Annulus Rufi* als feestgave ter gelegenheid van het vierhonderdjarig bestaan der Tubingsche Universiteit. Hij meende zeker aantal trilogieën, wier „Einzel-Sentenzen sich . . . durch besondere Sprachfärbung, kurzen prägnanten Inhalt, vielfach entschiedenen polemisch-vindicatorischen Haltung” en door „mehr Thesen- als gnomische Sentenzenform” onderscheidden, te zamen 19 of 57 spreuken, als „Urgut des Annulus” van de overigen te mogen afzonderen, in dezen misschien onder den invloed van practijken op het gebied der Nieuw testamentische critiek ¹⁾. Zeller, in zijn derden druk van *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, wijdde aan het onderwerp een uitvoerige noot ²⁾. Maar vooral maakte zich Antonius Elter verdienstelijk, wien daarenboven de fortuin op een zeer bijzondere wijze genadig was. Roemde hij het werk van zijn ambtgenoot

1) 1879, p. IX.

2) 1880, III 1, S. 677 ff.

Gildemeister met de woorden: „ita edidit ut nil nisi ipsa Graeca verba desiderari dixeris”, hij kon er op laten volgen: „Graecae Sexti sententiae ipse in codice Vaticano 742 repperi d. XV m. Decembris 1880, eodem die quo primum Ignatio Guidi duce augustam illam bibliothecam ingressus sum”. Wat Gildemeister met zeer veel moeite en gering succes had gepoogd machtig te worden, werd hem den eersten dag den besten, dat hij het Vaticaan bezocht, als in den schoot geworpen. Na zulk een vondst lag een nieuwe uitgave der spreukverzameling voor de hand. Gildemeister zelf was de eerste, die er den gelukkigen vinder toe opwekte. Zij verscheen in 1892 onder den titel *Gnomica I, Sexti Pythagorici, Clitarchi, Euagrii Pontici Sententiae. Gnomica II* sloot er weldra met *Epicteti et Moschonis quae feruntur sententiae* bij aan.

De vermelding van zooveel namen op de titels hing samen met het feit, dat de spreuken van Sextus bleken op allerlei wijze in andere spreukverzamelingen opgenomen en er mee saamgesmolten te zijn. De ontdekking van een Grieksch origineel, bestaande uit de 451 spreuken, die Rufinus vertolkte, en uit nog 159 daarenboven, tegader ongeveer overeenkomende met wat de Syrische redactiën in aansluiting aan en ter aanvulling van Rufinus geleverd hadden, stelde eerst recht in staat om de vertalingen en de overlevering te controleeren en de geschiedenis van dezen tak van litteratuur te onthullen. Naar alle zijden ontstak Elter door zijn gelukkige vinding licht.

In afwachting van wat hij verder beloofde te zullen geven zetten intusschen anderen de onderzoekingen voort. Zoo Paul Wendland, die constateerde, dat niet alleen de Syrische bewerkingen een christelijke hand verraden, maar ook reeds het door Elter openbaar gemaakte Grieksohe origineel. De sterke ascetische strekking daarvan deed hem, in verband met zekere Stoicijsche uitdrukkingen en leeringen en Platonische voorstellingen en ideeën, denken aan dezelfde „Verbindung des Hellenismus mit dem Christenthum”, die ook bij Clemens Alexandrinus te bespeuren valt. Op grond van deze overeenkomst achtte hij den tegenwoordigen Grieksch vorm der spreukverzameling afkomstig uit christelijke kringen in het laatst der tweede eeuw, wat zijns inziens niet buitensloot, dat de auctor primarius een heiden, met name overeenkomstig de

overlevering, een Pythagoraeër kon zijn geweest ¹⁾. Na Wendland voelde weer de Zurichsche hoogleeraar v. Ryssel zich gedrongen de vertaling, die Gildemeister van de Syrische lezing der spreuken gegeven had, gebruik makende van de betere hulpmiddelen, die te zijner beschikking stonden, te herzien, en dat te eer, daar Elter, op die vertaling ook waar zij foutief was voortbouwende, naar zijn oordeel niet altijd het rechte getroffen had. Aan die behoefte danken wij, behalve eenige massieve bladzijden ter inleiding, in Hilgenfeld's Zeitschrift *Die Syrische Uebersetzung der Sextussentenzen* ²⁾, een bewerking waardoor tevens de merkwaardige spreukverzameling ook toegankelijk geworden is voor wie niet tot de vakgeleerden behooren, voor geheel het verder belangstellend publiek.

Tot dat publiek reken ik als mede er toe behoorend een groot deel der lezers van dit Tijdschrift. Terwijl ik de specialiteiten verwijs naar de boven beschreven literatuur, zal ik trachten door een reproductie der spreuken van Sextus in Nederlandsche vertaling eenig denkbeeld te geven van den aard der stichting, die in de eerste eeuwen onzer jaartelling door heidenen en christenen gelijkelijk werd gezocht. Evenwel zal ik dat niet doen met behoud der oorspronkelijke orde, die immers ter nauwernood orde heeten mag, maar zoo, dat door bijeenvoeging van het gelijksoortige min of meer een beeld voor den dag komt van de geloofs- en zedeleer, die door de schrijvers, en dus ook in de kringen waar men hun werk waardeerde, gehuldigd werd. Door die behandeling zal tevens het geheel aan leesbaarheid winnen. Ofschoon zekere korreligheid in een artikel als het hier beoogde kwalijk te vermijden zal zijn, onderstel ik toch dat er geen bovenmatige inspanning gevorderd wordt om, geleid door den gedachtengang, die als een draad door de kralen zich slingert, de bladzijden, die eenige hondertallen spreuken te lezen geven, te volgen tot aan het eind.

Wat aangaande God geleeraard wordt, om met deze hoofdzak te beginnen, is volstrekt monotheïsme.

1) Berl. Philol. Wochenschr. 1893, n°. 8. Theol. Litteraturzeitung 1893, n°. 20.

2) 1895, S. 617 ff.; 1896, S. 568 ff.; 1897, S. 131 ff.

„Eén is onder de dingen, die bestaan, het wijsste en beste, één is derhalve ook God. Een tweede alleenheerschende macht ¹⁾ kan niet bestaan. Het ééne der eenheid zelve is God (556—8). Onbekendheid met God heeft een menigte van Goden geschapen (567). Een geloovig man dient Eénen, die boven alles gaat (587). Een polytheïstisch mensch is een atheïst (599) ”

Het wezen van die Hoogste macht te omschrijven gaat evenwel menschelijk vermogen te boven.

„Gods grootheid zoudt gij niet vinden, al kondt gij op vleugelen zweven (27). Zoek Gods naam niet, want gij zoudt dien niet vinden; al wat bij name genoemd wordt, wordt door een meerdere genoemd, waarbij aan de eene zijde gesproken, aan de andere zijde geluisterd wordt; wie heeft dan God bij name genoemd? *God* is niet de naam Gods, maar een meening aangaande God (28) ” ²⁾.

Daarom is over God te spreken slechts onder een nadrukkelijk voorbehoud geoorloofd. Hier voegt de hoogste ernst en reine zin. De profane menigte blijve geweerd.

„Zonder u te reinigen van booze werken zult gij geen woord over God uiten (356, 173, 590). De wijze man eert God ook als hij zwijgt (427, verg. 578, 589). De kennis van God maakt den mensch kort van woorden (430, verg. 431). Spreek over God zooals 't betaamt (586). Spreek geen woord over God tot iemand, die Gods bestaan niet erkent (354, verg. 358, 365, 401, 407, 451). Waag het niet onder de groote massa over God te spreken (360, 350). ” En allerm minst natuurlijk een woord ten nadeele van God. „Dood zijn bij God degenen, door wie de naam Gods gelasterd wordt (175). Niemand is wel bij machte God kwaad te doen, maar allergoddelloost is de lasteraar, want hij deed al wat hij vermocht (85). ”

Onder zulk voorbehoud mag beproefd worden in gebrekkige taal en bij benadering onder woorden te brengen, wat het hart gevoelt aangaande het Hoogste wezen, dat de bron moet zijn van al wat bestaat, de bron in elk geval van al wat heilig is en goed. 't Geldt hier het Absolute.

„Zoek dan niets in God, wat er niet is (29). God is een eeuwige wezen, een zalig God, en hij is vóór allen tijd en alle

1) μοναρχοῦν.

2) Verg. Clem. Hom. X, 15.

wording zalig (560). De rede Gods beweegt zich van zelf en eeuwig (559). De rede Gods is vóór alles wijs (563). Gelijk God de rede is, die van zelf bewogen wordt, zoo heeft hij ook een zelfstandig bestaan (26, 562). Geloof niet dat God ooit zonder gewaarwording is (25). God is het licht der wijsheid, dat geen tegenstrijdigheid in zich bevat (30)."

Hij moet de oorzaak zijn van alles, de hoogste zorgende macht.

"Het noodlot heerscht niet over Gods genade, in dat geval immers ook over God (436^b). Wie meent dat God bestaat en niets met hem in betrekking acht, is niet anders dan een atheïst (380). Het is een slecht mensch, die van Gods voorzienigheid niet weten wil (312). Door Gods wijsheid vaart alles wel, door Gods macht is alles sterk (565). Het wezen Gods is de kracht van het bestaande, onontvankelijk voor lijden (566)."

Maar vooral de menschheid is het voorwerp van zijn zorgen. "Al wat God gemaakt heeft, heeft hij ten behoeve van de menschen gemaakt (31). Het is Gode eigen zalig te maken¹⁾ die hij verkiest (373)." Daarbij beoogt hij vooral hun geestelijk goed. Het monotheïsme dat hier verkondigd wordt is een ethisch monotheïsme. "God is een bron van alle goede dingen (561). God is de gids van een rechtvaardige gezindheid (582). God is de leidsman bij de goede handelingen der menschen (104, 304). Acht God de oorzaak van al wat gij goed doet (113, 390). Van het kwade is God de oorzaak niet (114). Al wat slecht is, is Gode vijandig (314)". En hij heeft er een scherpziend oog voor. "Een mensch kan men met een woord misleiden, maar God niet (186). Gij zoudt voor God niet verborgen blijven, als gij ongerechtigheid doet, zelfs niet als gij het bedenkt (66). 's Menschen overlegging is voor God geen geheim (57)." Daarom: "Wat gij voor God niet zoudt willen weten als gij het deelt, doe dat niet (en bedenk het niet²⁾) (94)."

Een God, die zoo voedt en opvoedt beide, mag terecht een *Vader* heeten. Maar: "als gij God vader noemt, wees daaraan gedachtig in uwe handelingen (59, 222, verg. 228). Het is vreeselijk, dat iemand, die God als Vader belijdt, iets onbehoorlijks doet (225)."

1) *σώζειν*.

2) Aanvulling uit Rufinus.

Deze laatste spreuk herinnert aan het verband tusschen geloof en leven, dat in onze verzameling in allerlei opzicht wordt erkend.

Geen uiterlijke godsvereering kan de aanbidding in geest en waarheid vervangen. "Een dom mensch, die God niet kent, eert houten en steenen (568). Het gewijde heiligdom Gods is de gezindheid van den vrome. Het beste altaar voor God is een rein en zondeloos hart. Het eenige aannemelijke offer voor God is de beweldadiging van menschen om Gods wil (46, 47, verg. 483, 489). Geen koopwaar is een groot offer (532). Waag het niet te zeggen, dat God bloed en offerwalm behoeft (564). Gij zult de zonde niet ontkomen door wijgeschenken (598)."

Ook het gebed mag geen uiterlijk vertoon zijn, noch uitvloeisel van zelfzuchtig begeeren. "God verhoort geen gebed van iemand, die behoeftige menschen niet verhoort (217, verg. 378, 492, 584). Vraag van God Gode waardige dingen (122). Bid dat u geworden niet wat gij wilt, maar wat moet en nuttig is (88). Vraag van God wat gij van de menschen niet zoudt kunnen ontvangen (124). Vraag van God niet wat gij na het erlangd te hebben niet zult kunnen behouden (128). Dingen, waaraan inspanning vooraf moet gaan, bid dat die u geworden mogen na de inspanning (125). Zoo vaak u op uwe bede iets van God gewordt, moogt gij meenen macht van God ontvangen te hebben (375). De bede van een zorgeloze is een ijdel woord (126). Gelijk gij wilt zijn, terwijl gij bidt, wees zoo altijd (80, verg. 82^a)."

Desgelijks betreffende reinigingspraktijken: "Acht de beste reiniging niemand te verongelijken (23). Niet de spijzen en de dranken, die door den mond ingaan, verontreinigen den mensch, maar de praktijken, die uit slechte gewoonte voortkomen (110). Een schandelijke daad maakt een onrein mensch (102)."

Wel verre van in uiterlijke vormen en praktijken op te gaan, is de ware godsdienst een leven, dat geheel verlicht en bestuurd wordt door de gedachte aan God, een leven in ongestoorde gemeenschap met God, waarbij ieder woord en ieder werk onder den invloed staat van de leidende gedachte, van het alles bezielend levensbeginsel.

"De grootste eer voor God — ter zaligheid voldoende — is de kennis en de gelijkvormigheid Gods (44, 148). De grootste

eer voor God is de kennis Gods in stilte (578). De kennis Gods is de goddelijke wijsheid (406). Ken God, opdat gij ook uzelf kent (577). Licht ga voor uwe handelingen uit (95^b). De mensch, die God kent, pronkt niet met vele dingen (432). Het is niet God kennen, als men Hem niet eert (369). Erken de woorden en de scheppingen Gods en eer God naar waarheid (439). Als gij God wilt eeren, eer dan ook wat God eert (583). Wil al wat ook God wil (134, 442). Wat gij boven alles eert, dat zal over u heerschen (41, 42). Het best eert God, die zijn eigen gezindheid naar vermogen aan die van God gelijk maakt (381). Niets is wel aan God gelijk, maar het meest aangenaam is Hem, wat naar vermogen aan Hem gelijk geworden is (45). De gelijkvormigheid aan God is de vermindering van al het tegenovergestelde (579).

„Vrome zeden maken een gelukkig leven (326^b). Acht het doel des levens te leven volgens God (201). Men kan niet volgens God leven, zonder ingetogen, schoon en rechtvaardig te handelen (399). Die mensch doet wat Gode aangenaam is, die naar vermogen volgens God leeft (48). Verdraag alles ter wille van een leven volgens God (216). Gij zult van alles vrij zijn, als gij God dient (264^b). Merk elke zonde aan als goddeloosheid (11). Een uitverkorene zijnde zult gij in uw bestaan iets van God hebben, merk dan uw bestaan aan als een heilichdom Gods (35). Wat Gode waardig is, is ook een goed man waardig (132). Wat niet strekt tot zaligheid voor God, (dat doet het) ook niet voor den mensch (133).”

„Zonder God zult gij niet goed leven (215). De ziel wordt verlicht door de gedachte aan God (97, verg. 95^b). De ziel van een vroom mensch is een God in een lichaam (82^d). Leef derhalve als met God zijnde (34). Heb vrijen tijd voor God (581). Geef nauwgezet de dingen der wereld aan de wereld en de dingen Gods Gode (20). Uw lichaam alleen moge op de aarde wonen, maar de ziel moet altijd bij God zijn (55). Een slechte ziel ontvlucht God (313). Welzalig de man, wiens ziel niemand weerhoudt, als zij tot God gaat (40). Denk aan God meer zonder ophouden, dan gij ademhaalt (289). Den tijd, dat gij aan God niet denkt, acht dien voor u verloren (54). Gewen uzelf altijd op God te zien (455, 224). Op God ziende zult gij maken, dat gij innerlijk als God gezind zijt (447). Een

goede gezindheid is een verblijfplaats Gods (61). Denk vóór al wat gij doet aan God (95). Doe al wat gij doet, beginnende van God (288). Roep bij al wat gij doet God als getuige aan (303). De ziel des wijzen hoort God. De ziel des wijzen ziet altijd God. De ziel des wijzen verkeert altijd met God (415^a, 417, 418). Des wijzen overlegging is altijd bij God. Des wijzen overlegging woont in God (143, 144). De ziel des wijzen wordt door God voor God geschikt gemaakt (416).”

Bij een zoo innig verkeer met God voegt het woord *liefde*, en de mensch, die er toe in staat is, mag een *kind* van God heeten.

„Het fundament — het einddoel — der vroomheid is de liefde tot God (86^{a,b}). Heb God meer lief dan uwe ziel (106^b). Het hart van wie God liefheeft is in Gods hand bevestigd (419). Zonder liefde tot God zult gij niet bij God zijn (444). Die kwalijk gezind is jegens God, bezoedelt God (82^c). Een zoon Gods is hij, die alleen de dingen van waarde acht, die ook God waardeert (135). Als iemand u een zoon noemt, bedenk Wiens zoon hij u noemt (221). Wees waardig Dengene, die u zoon noemt en doe alle dingen als een zoon Gods (58). Een kuisch en zondeloos man heeft macht bij God als een zoon Gods (60). God en een zoon Gods, het eene is het beste, het andere het naast aan het beste (376^a).”

Zulk een kind kan men zich ook als een volwassene denken, of meer de gedachte aan de verhouding tot God voor die aan den volmaakten mensch als zoodanig op den achtergrond dringen. Dan voegt een andere uitdrukking. „Een *waardig* mensch Gods is een God onder de menschen (376). De *uitverkoren* mensch is een mensch Gods (2, verg. 35). Een mensch Gods is Gode waardig. Gode waardig is wie niets Gode onwaardigs doet (3, 4).”

Aan verdere benamingen ter aanduiding van den mensch, die aan de hoogste of althans aan zekere eischen beantwoordt, kan het natuurlijk niet ontbreken. „Een *goed* mensch is een schoon werk Gods (395). Bejagen een *vrome* als uzelf (87). Over het lichaam van een *godminnend* man kunt gij de baas worden, maar zijn geest kunt gij niet bedwingen (363).” Overvloedig is sprake van *geloovigen*. „God heeft aan niets behoefte, en de geloovige alleen aan God (49). Het noodlot maakt geen

geloovige (436^a). Als gij een geloovige wilt zijn, doe dan niets Gode onwaardigs (5, 247). Meen dan een geloovige te zijn, als gij van de hartstochten der ziel bevrijd zijt (209). Een geloovige ziel is kuisch en wijs en een verkondigster der goddelijke waarheid (441). Een goede en geloovige ziel, die in de gezindheden Gods is, belemmeren de booze daemonen niet (349, 591)."

Bijzonder eigenaardig is de term *grootte natuur*. „Een grootte natuur is zij, die behoorlijk op de deugd is aangelegd. Een grootte natuur heeft behoefte aan grootte beslommering. Een grootte natuur wordt, als zij beslommeringen heeft, beter, maar zonder beslommeringen minder (524—6)."

Maar vooral verwachten wij in litteratuur van heidenschen oorsprong de uitdrukking *een wijs mensch* of *een wijze*. Die is in onze spreukverzameling de meest algemeene. Ook van den wijze, even als van den goede, wordt gezegd, dat hij een gave Gods is (218). En naar Stoicijnschen trant wordt hij schier boven het menschelijke verheven. „Onder zijn werken ziet God het hoogst op tegen den wijze (308). Wat heerscht verheugt zich over wat beheerscht wordt, en derhalve verheugt God zich over den wijze (422, 423). De wijze volgt God, en God de ziel des wijzen (421). De groothed van de ziel eens wijzen zoudt gij evenmin vinden als die van God (403). De geest van een wijze is een spiegel Gods (450). Eer een wijs man als het levende beeld Gods (190). Al wat God bezit, dat bezit ook de wijze (311). Wijsheid voert de ziel tot God (167). Een wijs man is deelgenoot van Gods koninkrijk (310). Een wijs man vereenigt God met de menschen (307). Eer den wijze na God (244, 319). Een wijs man en God te lasteren is een gelijk vergrijp (194). Die een wijze niet kan dragen, kan het goede niet dragen (246). Die een wijze niet liefheeft, heeft zich zelf niet lief (226). De wijze man schijnt den slechten onnut (214). Van een wijs man is, terwijl hij leeft, bij de menschen weinig sprake, maar als hij gestorven is, wordt zijn lof gezongen (53). Een wijs man dunke u wijs, ook al is hij naakt (191). Acht den wijze alleen rijk (467). Niets is zoo vrij na God als een wijs man (309). Gij zult een wijze niet gemakkelijker kunnen bewegen te doen wat hij niet wil, dan God (306). De wijze wordt uit weinig gekend (145). Het wijze is

altijd zich zelf gelijk (147). De zielen der wijzen zijn onverzadiglijk van vroomheid (287)".

In zulke volzinnen wordt de roem des wijzen verkondigd. Het is, als wij hier aan heidensche modellen niet willen denken, of wij Clemens Alexandrinus hooren in zijn beschrijving van den gnosticus ¹⁾.

Soms wordt de wijze rechtstreeks een *philosoof* genoemd. „Het betaamt niet, dat een filosoof zijn bedrijf vrij make, maar zijn ziel (392). Houd niet voor een filosoof, dien gij niet in alle opzichten vertrouwt (258). Een filosoof eerende zult gij uzelf eeren (219). Ondankbaar aan God is, die een filosoof niet zeer hoog schat (229).“ Wat van de geloovigen gezegd wordt (243) geldt ook van hem: „Een menigte filosofen zoudt gij niet kunnen vinden (want wat goed is, is schaarsch ²⁾), 535).“ Ter nadere omschrijving dient: „Het is niet iets wijsgeerigs, dat van de vrijheid beroofd kan worden (275). Niet echt kan filosofheeren, die de moeiten niet gering schat (539). Als gij een filosoof zijt, wees dan liever eerwaardig dan spotgraag (278, verg. 279).“ Min of meer worden wij herinnerd aan het ontzag, dat de oude christenen voelden voor hunne geestelijken, als wij lezen: „Neem geen beschuldigingen tegen een filosoof aan (259) ³⁾.“ Ook komt de term *Sophist* voor (530). Meer bepaald worden de *Cynici* ten tooneele gevoerd, op een wijze, die doet denken aan de eigenaardige vermenging van Cynisme en Christendom in Alexandrië ⁴⁾. „De ware cynicus is een vlekkeloos koning. De cynicus acht de wereld zijn huis (463, 464).“ Op welke lofspraak evenwel de beperking volgt: „De ascese van een cynisch man is wel goed, maar zijn leven niet navolgenswaardig. Neem het gedrag ⁵⁾ van een cynicus niet over, maar jaag naar zijn groothartigheid (461, 462),“ een beperking intusschen, die weer schijnt te worden opgeheven door den raad: „Doe wat voortvloeit uit het leven, dat gij kiest (465)".

Na deze uitweiding over de benamingen, waarmede de ware

1) F. J. Winter, Studien zur Gesch. der chr. Ethik I 1882, S. 123 ff.

2) Aanvulling uit n°. 243.

3) Verg. 1 Tim. 6:19.

4) J. Bernays, Lucian und die Kyniker, 1879, S. 36 ff.

5) τὸ σῆμα.

vrome wordt aangeduid, keeren wij terug tot de omschrijving van den waren godsdienst. Geen uiterlijke vormen, maar levenswijding, zoo vernamen wij. Dat van een leven, gewijd door de gedachte aan een God, die alles wat hij deed ter wille van de menschen deed, ook de menschen allereerst de welaangename vruchten zullen plukken, ligt voor de hand. Zoo bevreedt het ons dan niet, dat godsdienst en menschielievendheid als ten nauwste aan elkander verbonden worden gedacht.

„Doe uw best groot te zijn bij God en onberispelijk bij de menschen (51). De grondslag der vroomheid is menschielievendheid (371). De grootste oneerbiedigheid jegens God is een mensch slecht te behandelen (96). Het kan niet samengaan, dat iemand, die een mensch onrecht doet, God zou kunnen eeren (370). Die zich de menschen aantrekt en voor allen bidt, die worde in waarheid een mensch Gods geacht (372). Des vromen is het God te bidden om (anderer¹) behoud (374). Die afgunstig is, benadeelt zich zelven (477). Gelijk gij wilt dat de naasten met u omgaan, ga gij zoo met hen om (89). Goed zijnde jegens de behoeftigen zult gij groot zijn bij God (52). De wijze man is een weldoener na God (176). Ga met de menschen om als met deelgenooten en burgers Gods (478). Bid, dat gij uwe vijanden moogt kunnen weldoen (213). Acht niemand een vijand (105). Die niemand onrecht doet, zal niemand vreezen (608). Doe gerechtigheid ook jegens degenen, die trachten u onrecht te doen (607).”

Vijandsliefde inclus dus behoort tot het wezen van de ware vroomheid.

Hier ligt de vraag voor de hand, welke verdere deugden zich daarbij aansluiten en naar de leer van onzen spreukdichter en zijn volgelingen het leven van den waren wijze kenmerken. Maar eer wij in ruimeren kring rondzien op het terrein van het zedelijke leven, vragen wij naar hunne anthropologie in het algemeen.

De mensch bestaat volgens onzen auteur uit lichaam en geest, die elk op eigen wijs te waardeeren zijn. Ook het vleesch mag zijn rechten laten gelden, mits onder voorbehoud, dat de geest als het eigenlijk wezen van den mensch worde aangemerkt en in elk opzicht zijn goddelijke voorrechten handhave.

1) Aangevuld uit Rufinus.

„Houd het er voor, dat gij uwe ziel als een toevertrouwd pand van God hebt (21). Een engel is een dienaar Gods tot den mensch, immers tot niemand anders; bij God is dus de mensch geëerd boven een engel (32)¹). Het eerste, wat weldoet, is God, het tweede, wat beweldadigd wordt, is de mensch (33). Erken dat het rodelijke in u de mensch is (315). Acht het goede alleen uw sfeer²) (79, 593). Erken wie God is en leer het redelijke in u kennen (394). God ziende zult gij uzelf zien (446). Acht het gelijke vriend van het gelijke (443, 592). Heb het verwante³) lief (106^a). Acht uzelf na God (580, 82^c, 292). Gewen uwe ziel na God op zich zelve zich te verheffen (129). Leg u toe op hooghartigheid (120). Waar de rede in u is, daar is uw hoogste goed (316). Die de ziel niet deert, deert den mensch niet (318). Wijs is niets dat schaadt (302). Eer wat in u is en laat het door de begeerlijkheden des lichaams niet smaden (448). Acht het schandelijk, als gij rede hebt, om het lichaam geprezen te worden (286). Van een onreine ziel maken onreine daemonen zich meester (348, 62). Een booze daemon is de gids der booze handelingen (305). Niet de dood verdelt de ziel, maar een slecht leven (397). Slechtheid is een ziekte der ziel, ongerechtigheid de dood der ziel (208).”

Toch heeft ook het lichaam als het voertuig der ziel zijn niet te miskennen waarde en aanspraak op verzorging en onderhoud, mits binnen de rechtmatige perken.

„De ziel des wijzen wordt door God door middel van het lichaam op de proef gesteld (425). De leden des lichaams, die niet gebruikt worden, zijn een last (335). Merk uw lichaam aan als het bekleedsel der ziel, bewaar het daarom rein (346, 449). Kwel niet door uwe ziel het lichaam, noch zult gij door de genietingen des lichaams uwe ziel kwelen (411). Als gij ter wille van uwe ziel zooveel moeite doet, als gij moeite doet ter wille van uw lichaam, dan zult gij wijs zijn (301). Gewen u aan het lichaam te geven wat des lichaams is in ingetogenheid, en aan de ziel (het hare) in vroomheid (412). Van nature pleegt het lichaam de ziel weinig te bezwaren (139^a). Voed uwe ziel met het goddelijk woord⁴) en uw lichaam met sobere spijzen (413). Genotzucht maakt het lichaam onverdragelijk (139^b).”

1) Verg. Hebr. 2: 7.

2) οἰκείον.

3) ὁμοφύλον.

4) λόγος θεῖος.

In deze verhouding van lichaam en geest ligt tevens de oorzaak van 's menschen levensstrijd. Beide toch begeren tegen elkaar en daaruit komt de zonde voort en tegelijk de groote moeilijkheid van haar te overwinnen. „Die niet zondigen kunnen lichtelijk aan zondaren gelijk worden (107) ¹⁾.” Wel staat 's menschen *ik* neutraal tegenover dien levensstrijd. „Te leven hebben wij wel niet in onze macht, maar goed te leven hebben wij in onze macht (255). God geeft den geloovige een vrijmacht overeenkomstig God, rein en zondeloos derhalve geeft hij haar (36)”. Maar desniettemin is het gevaar, dat van de zijde des vleesch es dreigt, allesbehalve denkbeeldig.

„Uit het vleesch komt niets goeds voort (271, 317).” Daarom: „Heb het vleesch niet lief (291). Zie af van de dingen des lichaams zooveel in uw vermogen is (78). Gij zijt niet geboren om te zwelgen in wat God heeft toe bereid (117, 603). Geen wijs man ziet ooit omlaag naar de aarde en naar tafels (391, verg. 111). Elke spijs, die gij zwichtende (voor begeerlijkheid ²⁾ tot u neemt, bezoedelt u (111, 108^b). Zoolang het lichaam in begeerlijkheid is, blijft de ziel onkundig van God (136). Beheersch de genietingen. Overwin het lichaam in alles. Door genotzucht zult gij de tuchteloosheid niet ontkomen. Den genotzuchtige verhoort God niet. Het einde der weelderigheid is het verderf (70—73). Een genotzuchtig man is in alles onbruikbaar (172). Begeer niet alle dingen (99). De begeerlijkheid is te eenenmale onverzadiglijk, daarom is er ook niet aan te voldoen (146). De dingen, die hij begeert, acht u daarvan de slaaf te zijn (600). Zooveel driften der ziel, zooveel tyrannen (75^b). Doe niets om het genot alleen (232). Die het genot dient, dient een boozen daemon (604). Beschouw de noodzakelijke genietingen als onvermijdelijk (276). Het zoet eener schandelijke genieting gaat snel voorbij, maar de smaad blijft (272). Een man zonder zelfbeheersching bezoedelt God (429). Zelfbeheersching is de rijkdom van den wijsgeer (294). Een geloovig man tiert in zelfbeheersching (438). Zelfs de slaap des wijzen is ingetogenheid (253^a). Geen drift zal opkomen in het hart van den geloovige (204). Het is allervreeselijkst slaaf te

1) Behoudens verandering van ἀμαρτωλός in een dativus.

2) Aangevuld uit Rufinus.

zijn van hartstochten (75). Alle hartstocht is vijandig tegen de rede der ziel (205). Driften zijn het begin van ziekten (207). Wat gij doet in hartstocht zijnde, dat zal u berouwen (206). Elk lid des lichaams, dat u aandrijft om niet ingetogen te leven, werp dat weg, want het is beter zonder het lid ingetogen te leven, dan met het lid ten verderve (13) ¹⁾. Gij kunt menschen zien, die om het overige des lichaams sterk te houden hunne eigene leden afhouden en wegwerpen, hoeveel beter is het dan dit te doen ter wille van de ingetogenheid (273).”

Uit de zinnelijkheid derhalve dreigt de zonde voort te komen, die evenwel niet samenvalt met de feitelijke inwilliging der begeerte alleen.

„Niet het oog noch de hand zondigt, noch een van soortgelijke leden, maar hij, die een verkeerd gebruik maakt van hand en oog (12). Weet dat gij een overspeler zijt reeds indien gij denkt aan overspel ²⁾; en betreffende elke zonde gelde voor u dezelfde redeneering (233, verg. 597). Oefen u in goede overlegging (69) ³⁾. Acht het schandelijk het schandelijke te bedenken (601). Wees zelfs in uwe gedachten rein van zonden (181). Uwe gezindheid zij rein van alle kwaad (57^b). Acht de eene zonde niet geringer dan de andere (297).”

Geen wonder dat bij zulk een waardeering van het vleesch een ietwat ascetische levensrichting voor den dag komt.

„Houd op met eten eer gij verzadigd zijt (265). Iedere drank zij u zoet (268). Allerlei bezielde wezens te nuttigen is wel een onverschillige zaak, maar het is toch meer redelijk zich er van te onthouden (109). Gebruik de wereldsche dingen slechts voor zoover ze noodig zijn (19). Heb de dingen des lichaams niet lief (101). Veracht de dingen, waaraan gij geen behoefte zult hebben als gij van het lichaam onthouden zijt (127). Begeer niet meer dan het lichaam eischt (115, 602). Alle overvloed is den mensch vijandig (140). De mensch, die dubbel met spijs verzadigd is en des nacht nooit alleen slaapt, zal de geslachts-gemeenschap ⁴⁾ niet ontkomen (435). Oefen u in zelfgenoegzaamheid (98, 334) ⁵⁾. Wie weinig volstrekt noodig heeft, streeft God op zijde, die niets behoeft (50). De dingen, door welke te

1) Verg. Matth. 5: 29, 30; 18: 8, 9.

3) εὐλογιστίαν.

2) Verg. Matth. 5: 28.

4) συνουσία.

5) αὐτάρκεια.

verachten gij redelijker wijze wordt geprezen, hecht u daar niet aan (121^a). Eer niets van de dingen, waarvan een boos man u kan berooven (130). Als gij de schoonste uwer bezittingen goedsmoeds in het slijk werpt, vraag dan rein zijnde iets van God (81). Verwerf u de dingen der ziel als vastigheden (77). Verwerf u wat niemand u ontnemt (118). Goederen te bezitten wenschen allen, echt bezitten doen slechts die deel hebben aan 't goddelijk woord (277)¹). Verwerf u die dingen, op welke gij u terecht verheffen kunt (121^b)."

En op het punt van geld en goed:

"Het is moeilijk, dat een rijke zalig wordt (193)²). Een schat te begraven getuigt niet van menschlievendheid, maar hem weg te dragen past niet bij den wijsgeer (300). Een wijze zonder goederen³) is aan God gelijk (18). Liefde tot geld getuigt van een vleeschelijken zin (76). Welke dingen der wereld gij ook moogt hebben, wees niet verdrietig zoo iemand ze u ontnemt (15, 91^a). Wat de wereld geeft, houdt men niet vast (405). Zwicht voor wie u berooft van alles, behalve de wijsheid (17). Wat God geeft neemt niemand af (92, 404)."

Evenwel is wat hier Stoicijnsch of Ebionietisch moge klinken als een verdwijnende grootheid tegenover de rechtmatige bestrijding van weelde en overdaad.

"Acht groote volleerdheid het lichaam te beheerschen, want het verwerven van goederen zal de begeerte naar goederen niet stuiten (274). Veel spijzen belemmeren de kuischheid, onmatigheid in het eten maakt onrein (108). De mensch, dien de buik de baas is, is aan een dier gelijk (270). Iemand, die de maag en wat onder de maag is niet in bedwang houdt, is geen geloovige (428, 588). Men kan niet te gelijk het genot dienen en God (574)⁴). Het is beter van honger te sterven, dan door gebrek aan heerschappij over den buik de ziel te bezoedelen (345). Ontwijk de dronkenschap als een razernij (269). Het goud verlost de ziel niet van het kwaad (116). Eer niemand omdat hij veel geld heeft (192). De begeerte naar bezit is het begin van hebzucht (137)."

1) θείου λόγου.

2) Verg. 19: 23.

3) ἀκτῆμων. Rufinus vertaalt: contemptor pecuniae.

4) Verg. Matth. 6: 24.

In dit verband mag ook melding gemaakt worden van de sexueele verhoudingen, in het boven aangehaalde ten deele reeds mede ondersteld.

"Gelijk gij heerschappij voert over de maag, zoo zult gij ook over de venerische neigingen heerschen (240). Ontvlucht de ongebondenheid (68). Een wijs man zal kuisch zijn bij God (67). Kuischheid is de voortreffelijkheid van den jongeling (510). De hoogste welgevormdheid¹) is in gevaar (527). Die van zijn welgevormdheid misbruik maakt, worde ondankbaar aan de natuur geacht (528). Een veilige natuur²) leidt tot groote noch goede noch slechte dingen (529). Het staat u vrij van het huwelijk u verschoond te rekenen, opdat gij moogt leven als een huisgenoot Gods (230^a). Huw en verwek kinderen, wetende dat het een zoowel als het ander bezwaarlijk is; indien gij, schoon wetende dat de krijg bezwaarlijk is, u als een held wilt gedragen, huw dan en verwek kinderen (230^b). Die om het genot kinderen verwekken smaden de kinderteelt (509). Als gij genoeg hebt van kinderen, heb dan ook genoeg van mingenot (517)³). Niets hoort bij het huwelijk meer thuis dan ingetogenheid (499). Het huwelijk der geloovigen is een wedstrijd van ingetogenheid (239). Iedere ontuchtige is een overspeler bij zijn eigen vrouw (231). De ongebondenheid van den man strekt der vrouw ten verderve (507). De ingetogenheid worde als het sieraad aangemerkt van de geloovige vrouw (235). De kuische vrouw is de roem van haar man (237)."

Waar zoo de deugd gezocht wordt in de heerschappij van den geest over het vleesch en aangemerkt als het uitvloeisel van het godsdienstig levensbeginsel, is men allicht afkeerig van alle werkheiligheid en uiterlijk vertoon. Wij ontmoetten reeds hier en daar spreken, waarin zondigen door gedachten en begeerten met feitelijk wanbedrijf wordt op ééne lijn gesteld (233, 181). Dienovereenkomstig wordt uitdrukkelijk gezegd: "Doe uw best, niet om rechtvaardig te schijnen, maar te zijn, want het schijnen beneemt een iegelijk het zijn (64). In alles is het zijn dienstiger dan het schijnen (537). Houd het geloovig zijn in eere door het te zijn (189). Gelijk gij zijt in beginsel⁴),

1) εὐφυΐα.

2) ἀσφαλὴς φύσις.

3) Verg. Clem. Recogn. VI 12.

4) τὸ ἀρχον.

zoo zult gij wezen (576). Ook het bedenken van zonde worde door u zonde geacht (596, 601, 178). Al wat gij bedenkt te zullen doen, dat hebt gij in uwe ziel reeds gedaan (597, verg. 233). Leg u op de gerechtigheid meer toe metterdaad dan met het woord (606). Doe groote dingen zonder groote dingen te beloven (198). Betoon u meer in werken dan in woorden een man (408). De woorden der geloovigen mogen weinig zijn, maar de werken vele (383). Uwe werken moeten het bewijs zijn van uwe leeringen (547, verg. 546, 177). Uwe geloovige woorden zullen vol zijn van vroomheid (123)".

Ongekreuktheid, een volledig samenvallen van denken en doen en van beiden met het volmaakte, dat wordt door deze moralisten den menschen als een ideaal voorgehouden.

„De deugd is voldoende tot het hoogste geluk (466). Acht het goede alleen als het Gode betamende (131). Bedenk het schoone, opdat gij ook het schoone moogt doen (56). Uw leven zij een worsteling om het eerwaarde (282, 573). Niemand overrede u iets te doen bezijden het beste (91). Waar slechtheid de oorzaak van is, daarvan zal een wijs man zich onthouden (469). Beheerscht wordende door het beste zult gij heerschen over degenen die gij verkiest (43). Niets is goed wat niet algemeen kan zijn (296) ¹⁾. Waar de deugd de oorzaak van is, aan niets daarvan kleeft kwaad (468). Acht niets goed, wat tusschen deugd en slechtheid is (474). Eer de gerechtigheid om haars zelfs wil (65). Doe uw best in welgezindheid alle menschen te overtreffen (332). Acht het schoone slechts het goede en het goede het voor God betamelijke (197). Acht niets slecht, dat niet ook schandelijk is (202, 475). Wat gij afkeurt, doe dat ook niet (90, 389). Het eind van het kwaad is overmoed en van den overmoed het verderf (203). Wat gij moet doen, doe dat gewillig (388). Zoek ijverig aanleidingen tot goede werken (100). Zie toe alvorens te handelen en onderzoek wat gij doet, opdat gij niets doet, dat niet betaamt (93). Stel u zelve niet berispelijk voor de wereld (16, 38). De wereld hebbe ontzag voor uw leven (37)."

Als wij na deze lessen, meerendeels van algemeene strekking, omzien naar de aanbeveling van meer bijzondere deugden, dan

¹⁾ ἀκοινώνητον.

ligt het voor de hand te vragen, wat er in onze verzameling voorkomt betreffende de christelijke trits *geloof, hoop en liefde*. De combinatie als zoodanig vindt er geen plaats, maar aan de elementen ontbreekt het niet, al is er weinig reden om te spreken van een specifiek christelijke behandeling.

Het meest nog wordt op den eisch des geloofs de nadruk gelegd. Wij vernamen reeds, hoe een geloovige genoemd wordt wie aan hooge eischen beantwoordt ¹⁾. Dit spraakgebruik vindt zijn rechtvaardiging in des schrijvers waardeering van het geloof.

„Het geloof is de leidsman tot alle schoone daden (166). Het geloof brengt de ziel van de aarde bij God (402). Gij kunt niet goed leven, als gij niet echt gelooft (196). Een geloovig mensch is een uitverkoren mensch (1). Weet hoe een geloovige te zijn (210). Een geloovige zal niets kwaads doen (212). Door uzelve een geloovige te verklaren hebt gij beleden niet te zondigen voor God (234). De geloovige is in waarheid een zondeloze (8). Bijzonder moeilijke omstandigheden doen den geloovigen man openbaar worden (200). De geloovige in de beproeving des geloofs is een God in het levend lichaam van een mensch (7^a). Een ongeloovige in het geloof is een dood mensch in een levend lichaam (7^b). Een kleingeloovige in het geloof is een ongeloovige (6). In een slechte en slaafsche natuur zou het geloof niet kunnen wonen (170). Het leven der ongeloovige menschen is smadelijk (400). Die onrecht doet kan verborgen blijven, maar het geloof aan te nemen ter wille van de verborgenheid is onmogelijk (569)."

Van zaligheid schijnt meer op heidensche wijze te worden gesproken in verband met het tegenwoordige dan met een toekomstig leven (148, 326, 344, 424). Toch ontbreekt het aan eschatologische voorstellingen, met name betreffende gericht en vergelding, niet.

„Zoovele dingen de ziel, terwijl zij in het lichaam woonde, met zorg verricht heeft, zoovele getuigenissen hebbende vaart zij ten gerichte (347). Booze menschen verbeiden allerlei dingen, die zij niet verwachten (605). Bedenk dat u bij het gericht zoowel de eerbewijzen als de tuchtigingen onsterfelijk zullen zijn (14). Die een mensch oordeelt, wordt door God

¹⁾ Boven, bl. 467.

geoordeeld (183). Die slecht leeft, dien zal na de scheiding van het lichaam een booze daemon kwellen, totdat hij zelfs den laatsten penning zal hebben afgeëischt (39)¹⁾. Gelijk gij bij God wilt zijn, wees reeds nu zoo (82^a)."

Overigens spreekt uit menige spreuk een Stoicijnsche verachting voor den dood, gelijk in het geheel voor de moeiten des levens.

"Draag het noodzakelijke als noodzakelijk (119). Schik u naar de omstandigheden, opdat gij welgemoed zijt (385). De humeuren²⁾ der huisgenooten te kunnen dragen is naar den aard des wijzen (293). Als er gedreigd wordt door een tyran, herinner u dan vooral Wiens gij zijt (364). Een tyran neemt het geluk niet weg (387). Over het lichaam van den wijze heeft zelfs een leeuw macht, daarover alleen dan ook een tyran (363^b). De vrees voor den dood bedroeft den mensch door de onervarenheid der ziel (323). De dingen, waarvoor gij wilt leven, sterf daar ook voor (472). De tent van uwe ziel een bezwaar te achten is voortreffelijk, maar haar kalm te kunnen afleggen als het moet is zalig (320). Bid den dood van u niet af en wees niet verstoord op wie u van het lichaam berooft (321). Niet de dood is een kwaad, maar niet nobel te kunnen sterven (473). Die een wijze van het lichaam berooft, beweladigt hem door zijn eigen boosheid, want hij wordt als uit boeien verlost (322). Dien God van het lichaam niet verlost, die voele zich niet bezwaard (337)."

Dat algemeene menschenliefde voortvloeit uit de erkenning van God als Vader, werd ons reeds gepredikt³⁾. Wij kunnen de daarop betrekking hebbende spreuken aanvullen met menig voorschrift, dat handelt over philanthropie in engeren zin.

"Beijver u gemeenschappelijk voor alle menschen een wel-doener te zijn (260, 210). Weezen beschermende zult gij de bij God geliefde Vader zijn van vele kinderen (340). Het is beter anderen te dienen, dan van de zijde van anderen gediend te worden (336). Naar waardigheid dienende zult gij heerschen over de dingen Gods (575). Overreed een broeder, die verkeerd gezind is, niet verkeerd gezind te zijn, en als hij ongeneeslijk

1) Verg. Matth. 5: 26; Did. 1: 5.

2) *όρυς*. 3) Boven, bl. 470.

zich betoont, geef (te meer¹⁾) acht op hem (331). De meening dat men niet moet meedeelen, acht die niet alleen kwalijk te dragen, maar zelfs aan te hooren (338). Niets worde eigen bezitting van den wijsgeer geacht (227, 594). Het is niet vroom, dat van hen, wier God een gemeenschappelijke is, en dat wel als Vader, de bezittingen niet gemeenschappelijk zijn (228). Deel aan ieder van uw voedsel mee (266). Zelf te vasten om een arme te kunnen spijzigen is schoon (267). De gavo van iemand, die aan een behoeftige voedsel uitreikt, is wel iets geringe, maar de welwillendheid is groot bij God (379). Het is beter zonder bezittingen te zijn, dan veel bezittende niet mededeelzaam te zijn (377). Het best gebruik van uw vermogen zult gij maken, als gij aan behoeftigen gewillig meedeelt (330). God heeft op geenerlei wijze aan iets behoefte, maar Hij verheugt zich over wie aan behoeftigen mededeelen (382). Wat gij als geschenk van God ontvangen hebt, geef dat ook als geschenk (242)²⁾. Acht geen van de dingen, die gij gevraagd terstond geven kunt, meer waard dan dengene die ze ontvangt (329). Wat gij door het aan anderen gegeven te hebben zelf niet bezit, acht dat niet een goed te zijn (295, verg. 82^b). Wie het een of ander geeft met smadelijkheid, beleedigt en zondigt tegen God (339). Indien gij iets geeft opdat het bekend worde, dan hebt gij het niet aan een mensch gegeven, maar aan uw eigen genot (342, verg. 341). Laat u niet stuiten in het weldoen door een ondankbaar mensch (328). En meer negatief: "Die met menschen slecht omgaat, gaat met zich zelve slecht om (211). Wie een ander kwalijk raadt, dien zelve zal het nog eerder kwalijk vergaan (327). Als gij niemand onrecht doet, zult gij niemand vreezen (386). Wat gij niet wilt lijden, doe dat ook niet (179)³⁾. Het zou het best zijn, als het menschenmoordend ijzer niet ontstaan ware, maar nu het er is, merk het aan als voor u niet bestaande (324)."

Een christelijke deugd bij uitnemendheid is almede de bescheidenheid, zoodat wij geneigd zijn te vragen, welke spreuken haar aanbevelen en mitsdien, zoo dan al niet van christelijken

1) Aanvulling uit Rufinus.

2) Verg. Matth. 10: 86.

3) Verg. Matth. 7: 12.

oorsprong, toch naar den smaak der christenen kunnen zijn geweest.

In verschillende toonsoorten wordt de lof der bescheidenheid gezongen.

„Een wijsgeer is geen grootspreker (284). Beloof alles eerder dan wijs te zijn (389^a). Een uitverkoren mensch doet wel alle dingen overeenkomstig God, maar laat er zich niet op voorstaan (433, 470). Uit eigenliefde wordt ongerechtigheid geboren (138). Indien gij iemand om den roem een dienst bewezen hebt, dan hebt gij voor loon gediend (341, verg. 342). De roemzucht in het geloof is het meest oorzaak van een slechten naam (188). Beijver u niet de groote menigte te behagen (112, 610). Die aan velen wil behagen, is aan velen gelijk (534). Wacht u voor den lof van de zijde der ongeloovigen (241, 531, 570). Hoevelen zijn verloren gegaan, omdat zij geprezen werden! (571). De boosheid wordt ondragelijk, als zij geprezen wordt (150). De slechten worden slechter, als zij geveild worden (149). Gelijk gij om goede handelingen wilt geprezen en geëerd worden, verdraag het zoo ook, als gij wegens tekortkomingen berispt wordt (298). Terecht gewezen opdat gij wijs moogt worden, weet dat dank aan die u terecht wijzen (245). Gij zult niet wijs worden, als gij meent het te zijn eer gij het zijt (199, 333). Naarmate gij weet wat gij zijt, zult gij uzelf kennen (398). Het best is wel niet te zondigen, maar gezondigd hebbende doet men beter het bekend te maken dan te verbergen (283, 595). Het opnemende voor wat gij ten onrechte gedaan hebt, zult gij dubbel onrecht doen (452). Uzelf aanklagende zult gij door anderen niet aangeklaagd worden (543). De veroordeeling van eigen meening reinigt de ziel van den dwaas (103). Wees vooral vriendelijk jegens hen, van wie gij geen berispingen te duchten hebt (479). Acht van degenen, wier loftuigingen gij versmaadt, ook de afkeuringen gering (299).”

Van lofspraak en grootspraak is de overgang gemakkelijk tot praten in het algemeen. Een breede groep spreken is daaraan gewijd, spreken, die het spreken, formeel of materieel, maken tot het voorwerp van beschouwingen.

Reeds zagen wij, hoe het spreken over God aan zekere voorwaarden gebonden werd. Op dit punt vooral zijn de gnomendichters van het belang der zaak overtuigd.

„Een waar woord over God is een woord Gods (357, 355). Zeg niets van God zonder van God geleerd te zijn (353). Uw vrome werken moeten voorafgaan aan ieder woord over God (359). Een meening te hebben over God is wel gemakkelijk, maar de waarheid te zeggen is slechts mogelijk voor den rechtvaardige (410). Het is niet veilig over God te hooren degenen, die door eerezucht bedorven zijn (351). Bij al uw spreken over God zult gij door God geoordeeld worden (22). Verwerf u een welbespraakte tong, voornamelijk over God (84). De mensch, die niets heeft te zeggen over God, is in waarheid verstoken van God (368). Een woord over God to verzwijgen is beter dan voorbarig te redeneeren (366). Vermijd over God nog eerder een woord dan over de ziel (361). Die onware dingen zegt over God, liegt tegen God (367). Zelfa waarheden over God te zeggen is niet weinig gevaarlijk (352). Het is veel verkieselijker zijn leven, dan een ijdel woord over God los te laten (362). De onkunde doet veel woorden over God spreken (431, verg. 430). Als gij onderneemt over God te spreken, bedenk dan, dat de zielen der hoorders u als een toevertrouwd pand gegeven zijn (195). Uw leven bevestigte uwe woorden bij de hoorders (177, 546).”

Hieraan sluiten zich de voorschriften over het spreken in het algemeen.

„Woorden zonder zin zijn ijdel (154). Het is verkieselijker een steen ijdel weg te werpen dan een woord (152). Niet de tong des wijzen is in eere bij God, maar zijn inzicht (426). Uw tong volg uw verstand (151). Zie toe eer gij spreekt, opdat gij niet zegt wat onbetamelijk is (153). Onder de menigte sprekende zult gij te meer letten op wat dienstig is (165). Als gij onder de geloovigen zijt, luister dan liever dan te spreken (171^{a, b}). Beijver u niet in gezelschap het eerst te spreken (164). Spreek, wanneer het niet geoorloofd is te zwijgen (161). De geschikte tijd om te spreken worde door u eerst overwogen (160). Een woord op een ongeschikten tijd is een bewijs van een slechte gezindheid (163). Zwijg over wat gij niet weet (162^a). Spreek over hetgeen gij weet, als het moet (162^b). Woordenrijkheid ontkomt niet aan vergissingen (155). Overvloedig spreken is een teken van onkunde (157). Een lasterende tong is een bewijs van een slechte inborst (83). Kwets een mensch met alles

liever dan met een woord (185). Niemand kan welsprekend zijn, als hij bedenkt schandelijke dingen te doen (480). Een goed woord is aan God gelijk, daarom is het ook niet te koop (533)".

Betreffende waarheid spreken in het algemeen, als openbaring van waarheidsliefde, vernemen wij:

„Heb de waarheid lief (158). Niets hoort bij de wijsheid zozeer thuis als de waarheid (168). Leugenachtige woorden worden getuigen van slechte dingen (165^b). Het is beter het onderspit te delven terwijl men de waarheid spreekt, dan met misleiding de bovenhand te houden (165). Het is geen ramp, als men iets weet, toch in het debat overwonnen te worden (187). Die overwint in het misleiden wordt overwonnen in zedelijkheid (165^a). Wacht u van te liegen, want dat is misleiden en misleid worden (393). Misleid niemand, allermint iemand die raad nodig heeft (165^c). Het is niet mogelijk, dat dezelfde natuur een geloovige is en den leugen liefheeft (169). Geen veinzerij blijft langen tijd verborgen, allermint in het geloof (325). Ga met den leugen om als met vergif (159). Het moet een groote omstandigheid zijn, waarbij de leugen past (165^e). Zoo vaak gij door waarheid te spreken zondigt, zult gij noodzakelijkerwijze niet zondigen door onwaarheid te spreken (165^d). Verdraag het, als gij door uwe naasten belogen wordt (609)".

Eenige andere spreken, die 't zij in 't algemeen een levensrichting aanwijzen, 't zij een deugd aanbevelen of voor een ondeugd waarschuwen, laten wij hier groepsgewijze volgen, als kwalijk bijeentebrengen onder een bijzonder hoofd.

„Maak de rede in u tot de wet van uw leven (123). Uwe rede ga voor uwe handelingen uit (74)".

„Drift slaat de rede neer (476)".

„Zonder leering¹⁾ zult gij niet Gode welgevallig zijn; neem haar ter harte als noodzakelijk (251). Wie Gode waardige dingen weet, is een wijs man (250). Wat geen Gode waardige leering is, leer die niet (248). Ellendigen zijn zij om wier wil de leer²⁾ in een kwaden naam komt (396). Gij moet uzelfen geloof bijbrengen na de goddelijke leer Gods (585)³⁾. Prijs-

gevende wat gij bezit, volg de rechte leer (264^a)¹⁾. Veelheid van leering worde noodelooze moeite voor de ziel geacht (249). De leergierige geloovige is een werkman der waarheid (384). Een leven, dat de toets niet kan doorstaan²⁾, is voor den mensch niet levenswaard (544). Wat gij na leering moet doen, neem dat niet ter hand zonder het geleerd te hebben (290)".

„Indien gij met opgewektheid wilt leven, wees niet te bedrijvig, want te veel werk omhalende zult gij slecht werk leveren (262)".

„Gewen uwe ziel zich te verheugen in waarin het schoon is zich te verheugen (414). Een ziel, die in nietigheden zich verheugt, heeft geen eer bij God (415). Liefhebbende wat niet betaamt, zult gij niet liefhebben wat betaamt (141). Indien gij u inspant voor wat niet schoon is, zal het schoone verwaarloosd worden (142)".

„Leef tot in de kleinste dingen nauwgezet (9). Wat gij in allen omvang moet doen, zult gij niet terloops doen (471). Want het is geen geringe zaak in het leven het kleine te verwaarloozen (10)".

„Een wijs man spaart den tijd (252)".

„Neem niet op wat gij niet hebt neergelegd³⁾, want gij zoudt niet volgens de zelfgenoegzaamheid uwe zaken bestieren (263)".

„Vertrouw uwe ooren niet aan een iegelijk toe (409)".

„Maak den toorn der menigte niet gaande (343)".

„Acht het groote wijsheid, waardoor gij de ruwheid der onwetenden kunt verdragen (285)".

„Een onmatig gelach is een teeken van onhebbelijkheid (280). Vergun uzelfen niet uittebarsten in meer dan een glimlach (280^b). Maak meer werk van ernst dan van uitbundigheid (281)"⁴⁾.

Eindelijk nog eenige groepen van spreken, die in de verzameling ten deele ook in elkanders nabijheid voorkomen, betrekking hebbende op bijzondere categorieën van menschen.

Die over het huisgezin met zijn verschillende leden zijn uit den aard het talrijkst. Behalven wat over de zinnelijke zijde van het huwelijk gezegd werd⁵⁾, lezen wij

1) τῇ ὀρθῇ λόγῳ.

2) ἀνεξέταστος.

3) Verg. Matth. 25 : 24, 26.

4) Verg. Clem. Alex. Paed. 11, 5.

5) Boven, bl. 475.

1) μάθημα.

2) ὁ λόγος.

3) μετὰ θεὸν λόγον θεοῦ.

Over de verhouding tusschen man en vrouw:

„Man en vrouw zijn deelen van één compleet wezen (502). De man heersche over de vrouw, maar tyranniseere haar niet (506). Zie de vrouw aan als een deel van uzelf (500). De vrouw ontziende, zult gij haar als man behouden (501). Uwe echtgenoot ontziende, zult gij een hebben die u ontziet (238). De man doe zijn eigen vrouw zich gehoorzamen (515). De vrouw achte haar man als de wet haars levens (514). De wijze man is in staat om over zijn vrouw te heerschen (508). De overtredingen der vrouwen bewijzen de onbeschaafdheden ¹⁾ der mannen (505). Een man, die zijn vrouw wegzendt, bekent tevens, dat hij over zijn vrouw niet kan heerschen (236). De man eere zijn vrouw als haar hoofd, maar de vrouw den man als haar voogd (503). Niets zij bezitting des mans, dat niet ook van de vrouw is (504). Zeer bezwaarlijk zult gij over een al te rijke vrouw heerschen (512). Een wereldschgezinde vrouw is geen geloovige (513). Een hoedanige uwe vrouw is, een zoodanig zal ook uw huis zijn (521)”.

Over de verhouding tusschen ouders en kinderen, naar de ééne zijde:

„Die zijn ouders eert, eert God (488). De mensch, die zijn ouders dankbaar is, is Gode welgevallig (487). De mensch, die aan zijn ouders ondankbaar is, is goddeloos (491). De knorrigheiden ²⁾ zijner ouders te verdragen is vroom (493). Voor ouders, die hun gemoed laten overloopen ³⁾, is het schoon uit den weg te gaan (495). Er is geen vromer offer dan dat aan zijn ouders (489). God verhoort geen gebed van wie zijn ouders niet verhoort (492). Hoedanigen gij zoudt wenschen, dat uwe kinderen voor u waren, wees een zoodanige voor uwe ouders (490). Het best eert zijn ouders, wie zich zijn ouders het meest aantrekt (486). Van uwe ouders hebt gij uwen vader het meest te gehoorzamen en uwe moeder het meest te eeren (494)”.

En naar de andere zijde:

„Roep niet voor uzelf alleen kinderen in het leven, gedachtig dat gij ze als stervelingen in het leven roept (522). Als gij 't verlies van kinderen niet kunt verdragen, verwek dan geen kinderen (523). De geloovige man verdraagt het

verlies van kinderen zonder ondankbaarheid (257). Bid dat u liever geen kinderen geboren worden, dan dat u slechte kinderen geboren worden (520, verg. 254). Ongeloovige kinderen zijn geen kinderen (256). Voed uwe kinderen op als die dienaar Gods zullen zijn (519). Allorruwat is de kindermoorenaar, die kinderen uit den weg ruimt, die niets kwaads gedaan hebben (518). Die kinderen hebbende andermaal huwt worde niet geprezen (516). Een overvloedige bruiloftsgift maakt de kinderen niet beter (511)”.

Eindelijk betreffende de kinderen onderling, voorzoover niet algemeene menschenliefde is bedoeld:

„Acht de broederliefde allernoodzakelijkst (496). De andere vriendschappen worden misgund, maar de broeder, die den broeder niet liefheeft, wordt veroordeeld (497). Schoon is het met den broeder in leven en dood een gelijk lot te deelen (498)”.

Betreffende slaven of dienstboden geen enkel woord. Daarentegen ontbreekt het niet aan wenken betreffende de opvoeding, voor zoover die ten laste komt van opzettelijk zich daarmee bezig houdende paedagogen.

„Onderwijzers zijn grooter weldoeners dan ouders (536). Een opvoedkundig man, hij is een weldoener na God (542). De ziel wordt gelouterd door den wijze met een woord Gods (24). De weg der ziel tot God is door het woord Gods ¹⁾ (420). Als gij een opvoeder wilt zijn, leg u dan toe op zachtheid (545). Voed eerst uzelf op en dan anderen (540). Het is schandelijk te bevelen wat gij zelf niet doet (180, 549). Uw leven zij voor uwe kweekelingen de grondslag van uwe leeringen (546, 547, 177). Onderneem het niet zonder verantwoordelijkheidsgevoel ²⁾ over jongeren te heerschen (541, verg. 550). Uw spot zij schaarsch en te gelegener tijd (279, verg. 278). Betoon vrijmoedigheid in 't spreken met bescheidenheid (253). Het is moeilijker over vrijgeboren knapen te heerschen, dan over leeuwen (553). Allerbedenklijkst is een sophist, die ten verderve van eens jongelings ziel haar prijst bij de menigte (530). De fouten der onwetenden zijn een schande voor die hen onderricht hebben (174). Van wien gij niet weet, hoe het met zijn opvoeding staat, dien zult gij nooit gelukkig durven noemen (538)”.

1) ἀπαιδευσίαι.

2) ὀργαί.

3) ἀποσιμπλάσαι τὸν θυμὸν.

1) λόγῳ θεοῦ.

2) ἀνεύθυνος ὡς αὐτοῦ μὴ κρατῶν.

Ook aan regenten en rechters wordt de les gelezen.

„Indien gij heerscht over menschen, bedenk dat gij zelf beheerscht wordt door God (182, 459). Doe u best heerschende zachtmoedig te zijn en beheerscht wordende hooghartig (453). Het inzicht, niet de diadeem, maakt den koning (457). De rede is het heerschend beginsel ¹⁾ (458). De wijsste is in alles de machtigste (565). Blijf in alle moeilijkheden de meerdere boven uwe onderdanen (548). Heersch over vrijwilligen (552). Wetende heerschappij te voeren zult gij ook ontbloot heerscher blijven (554). De beste toegang tot de heerschappij is te heerschen over zich zelven (551). Het gevaar voor den rechter is grooter dan voor die gericht wordt (184). Acht het afschuwelijk ook terecht iemand te straffen (261). Als gij den onrechtdoende verlost van het onrecht doen, zoudt gij overeenkomstig God straffen (63)”.

Over het oordeelen in 't algemeen wordt gezegd:

„Oordeel uzelf, zoodat gij in niets misdoet, en gij zult niet geoordeeld worden (572, verg. 183)”. Voorts eenige adviezen voor wie met koningen hebben omtegaan: „Raad den koning aan, wat strookt met de heerschappij (454). Aan den koning getrouw zijnde zult gij zelf koning zijn (460). Als gij goed met een koning omgaat, zult gij heerschen over den koning (456). Waag het niet met een koning samen te zijn, als gij den koning niet kloek kunt aanzien (455)”.

Ten slotte de mensch als burger in zijn verhouding tot het vaderland:

„Een deel kan niet welvaren zonder het geheel (485). Die het vaderland beweldadigt, is een wijs man (484). Grootelijks beweldadigt het vaderland, die zich beijvert een goed burger te zijn (482). De beste der wijgeschenken in een staat is de dapperheid der burgers (483). Het beste begin van zorg voor het vaderland is zorg voor zich zelven (481)”.

Hiermede is de gansche verzameling spreken in vertaling ten naastenbij compleet. Enkele duplicaten werden vermeden. Grootendeels parallel loopende volzinnen werden ter vereenvoudiging soms alleen door een nummer aangewezen. Bij alle

1) τὸ ἄρχον.

werd de lezing van het Grieksche origineel gevolgd. Het geheele aantal bedraagt volgens de nummering 610. Daarvan gaf Rufinus in zijn Latijnsche bewerking 451, waaronder evenwel een drietal, die in den Griekschen tekst niet terug te vinden zijn ¹⁾. Omgekeerd heeft Elter een niet onbelangrijke menigte spreken, waarvan bij Rufinus de weerga niet te vinden is, met de letters *a*, *b*, *c*, een enkele maal tot *f* toe, ingelascht, zoodat het geheele getal feitelijk het cijfer 610 wel eenigszins overschrijdt. Over 't verschil van lezing behoeven wij hier niet uittewiden. Men kan zich voorstellen, hoe vergelijking tusschen de beide teksten hier en daar beurtelings over de eene en over de andere licht ontsteekt ²⁾. De conclusie van die het hebben nagogaan is, dat Rufinus over 't algemeen vrij getrouw en nauwkeurig vertolkte ³⁾; wat evenwel vergisningen en vrijpostigheden niet buitensluit ⁴⁾, noch ook, dat Elter bij herhaling kon opmerken, hoe hij door een lapsus oculi van het begin der eene spreuk abusievelijk op het eind van een volgende oversprong ⁵⁾. Belangrijker zou het misschien zijn, zoo wij de Syrische lezingen met de Grieksche of Latijnsche vergeleken. Maar dan hoofdzakelijk als een middel om den aard dier zooveel jongere redactiën te leeren kennen. Te haren opzichte mocht het eindoordeel luiden: „dass ihre Uebersetzungsarbeit wenig zu loben ist, dass sie vielfach zu frei übersetzten und manches missverstanden, dass sie ihre Aufgabe überhaupt nicht darin sahen, eine genaue Uebersetzung zu liefern, sondern dass sie nur den Inhalt ihren Zeitgenossen zu deren Nutz und Frommen übermitteln wollen, weshalb sie sich auch nicht scheuten, manches in den Sprüchen, die sie ja für christliche hielten, ihren dogmatischen Anschauungen anzupassen und Analoges, besonders aus der Bibel, hinzuzufügen ⁶⁾”. Men kan zich dit een en ander voorstellen, ook zonder nadere bewijzen. Reeds de parallelie der Synoptische evangeliën geeft

1) n°. 434, 437, 440.

2) 32, 85, 168, 235, 262, 282, 309, 393, 401, 446, 499.

3) Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895, S. 623.

4) Verg. b. v. 98, 103, 107, 117, 126, 127, 166, 169, 171, 173, 178, 246, 263, 284, 286, 374, 392, 401, 435, 439, afwijkingen, die ten deele verklaard zullen moeten worden uit verschil van lezing in den grondtekst.

5) n°. 265—6, 389a—90.

6) S. 626 ff.

Theol. Tijdschr. XXXII.

Ook aan regenten en rechters wordt de les gelezen.

„Indien gij heerscht over menschen, bedenk dat gij zelf beheerscht wordt door God (182, 459). Doe u best heerschende zachtmoedig te zijn en beheerscht wordende hooghartig (453). Het inzicht, niet de diadeem, maakt den koning (457). De rede is het heerschend beginsel ¹⁾ (458). De wijaste is in alles de machtigste (565). Blijf in alle moeilijkheden de meerdere boven uwe onderdanen (548). Heersch over vrijwilligen (552). Wetende heerschappij te voeren zult gij ook ontbloot heerscher blijven (554). De beste toegang tot de heerschappij is te heerschen over zich zelven (551). Het gevaar voor den rechter is grooter dan voor die gericht wordt (184). Acht het afschuwelijk ook terecht iemand te straffen (261). Als gij den onrechtdoende verlost van het onrecht doen, zoudt gij overeenkomstig God straffen (63)”.
 Over het oordeelen in 't algemeen wordt gezegd:

„Oordeel uzelf, zoodat gij in niets misdoet, en gij zult niet geoordeeld worden (572, verg. 183)”. Voorts eenige adviezen voor wie met koningen hebben omtegaan: „Raad den koning aan, wat strookt met de heerschappij (454). Aan den koning getrouw zijnde zult gij zelf koning zijn (460). Als gij goed met een koning omgaat, zult gij heerschen over den koning (456). Waag het niet met een koning samen te zijn, als gij den koning niet kloek kunt aanzien (455)”.
 Ten slotte de mensch als burger in zijn verhouding tot het vaderland:

„Een deel kan niet welvaren zonder het geheel (485). Die het vaderland beweldadigt, is een wijs man (484). Grootelijks beweldadigt het vaderland, die zich beijvert een goed burger te zijn (482). De beste der wijgeschenken in een staat is de dapperheid der burgers (483). Het beste begin van zorg voor het vaderland is zorg voor zich zelven (481)”.
 Hiermede is de gansche verzameling spreuken in vertaling ten naastenbij compleet. Enkele duplicaten werden vermeden. Grootendeels parallel loopende volzinnen werden ter vereenvoudiging soms alleen door een nummer aangewezen. Bij alle

1) τὸ ἄρχον.

werd de lezing van het Grieksche origineel gevolgd. Het geheele aantal bedraagt volgens de nummering 610. Daarvan gaf Rufinus in zijn Latijnsche bewerking 451, waaronder evenwel een drietal, die in den Griekschen tekst niet terug te vinden zijn ¹⁾. Omgekeerd heeft Elter een niet onbelangrijke menigte spreuken, waarvan bij Rufinus de weerga niet te vinden is, met de letters *a*, *b*, *c*, een enkele maal tot *f* toe, ingelascht, zoodat het geheele getal feitelijk het cijfer 610 wel eenigszins overschrijdt. Over 't verschil van lezing behoeven wij hier niet uittewiden. Men kan zich voorstellen, hoe vergelijking tusschen de beide teksten hier en daar beurtelings over de eene en over de andere licht ontsteekt ²⁾. De conclusie van die het hebben nagegaan is, dat Rufinus over 't algemeen vrij getrouw en nauwkeurig vertolkte ³⁾; wat evenwel vergissingen en vrijpostigheden niet buitensluit ⁴⁾, noch ook, dat Elter bij herhaling kon opmerken, hoe hij door een lapsus oculi van het begin der eene spreuk abusievelijk op het eind van een volgende oversprong ⁵⁾. Belangrijker zou het misschien zijn, zoo wij de Syrische lezingen met de Grieksche of Latijnsche vergeleken. Maar dan hoofdzakelijk als een middel om den aard der zooveel jongere redactiën te leeren kennen. Te haren opzichte mocht het eindoordeel luiden: „dass ihre Uebersetzungsarbeit wenig zu loben ist, dass sie vielfach zu frei übersetzten und manches missverstanden, dass sie ihre Aufgabe überhaupt nicht darin sahen, eine genaue Uebersetzung zu liefern, sondern dass sie nur den Inhalt ihren Zeitgenossen zu deren Nutz und Frommen übermitteln wollen, weshalb sie sich auch nicht scheuten, manches in den Sprüchen, die sie ja für christliche hielten, ihren dogmatischen Anschauungen anzupassen und Analoges, besonders aus der Bibel, hinzuzufügen ⁶⁾”. Men kan zich dit een en ander voorstellen, ook zonder nadere bewijzen. Reeds de parallelie der Synoptische evangeliën geeft

1) n°. 434, 437, 440.

2) 32, 85, 168, 235, 262, 282, 309, 393, 401, 446, 499.

3) Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895, S. 623.

4) Verg. b. v. 98, 103, 107, 117, 126; 127, 166, 169, 171, 173, 178, 246, 263, 284, 286, 374, 392, 401, 435, 439, afwijkingen, die ten deele verklaard zullen moeten worden uit verskil van lezing in den grondtekst.

5) n°. 265—6, 389a—90.

6) S. 626 ff.

er eenig denkbeeld van, of anders de wijze, waarop de *Honderd artikelen* van Suso door de verschillende bewerkers werden gereproduceerd ¹⁾. Het was mij hier niet zoo zeer om literarisch-critische studiën te doen, als wel om het leveren eener bijdrage tot de kennis van de litteratuur, waarmede de christenen van den ouden tijd, met name die van het laatst der tweede eeuw en daarop volgende perioden, zich hebben gesticht. Dat uit dit oogpunt beschouwd de Spreuken van Sextus de kennismaking overwaard zijn, is den lezer gebleken. Terecht mocht Wendland zeggen: „Und wer den Einfluss der Philosophie und des Christenthums auf die Kultur erforschen will, der wird auch an diesen Schriften nicht vorübergehen dürfen, die den Niederschlag der Bildung der Massa vermittelten und mundgerecht machten, die für ihre Zeit vielfach die Bedeutung von Gebets- und Andachtsbüchern haben mochten, aus denen mancher seine geistige Nahrung geschöpft und in ihnen Erhebung des Gemüths gesucht haben wird ²⁾”. Met belangstelling zien wij te gemoet, wat Elter betreffende de *historia litteraria* van Sextus' spreukenschat als vrucht van het ons toegezegd onderzoek zal te openbaren hebben. Misschien gelukt het hem als litterator, van den Griekschen tekst, dien hij ontdekte en publiceerd, opteklimmen tot een nog minder omgewerkt origineel, tusschen de heidensche en de christelijke bestanddeelen bij benadering de grenzen aante-wijzen, of in ander opzicht perspectief te ontdekken in wat nu vóór ons ligt schijnbaar als een effen vlak. Maar ook al werden wij in dezen teleurgesteld, wij hebben reden om hem dankbaar te zijn voor den Griekschen Sextus, dien hij ons schonk. „Die Theologen”, zeggen wij, ook nu met Wendland ³⁾, „werden ihn jetzt als ein nicht verächtliches Denkmal und die Ausgabe des Urtextes als werthvolle Bereicherung der älteren christlichen Litteratur zu würdigen haben”.

H. U. MEYBOOM.

1) Archief voor Ned. Kerkgesch. 1885, bl. 173 v.

2) Berl. Philol. Wochenschr. 18 Febr. 1893, S. 235.

3) S. 232.

IN: THEOLOGISCH TIJDSCHRIFT
xxxii